

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

AFİQƏ ALI qızı ALIYEVA

**ÇİNGİZ AYTMATOVUN ROMANLARINDA FƏRD
VƏ CƏMİYYƏT PROBLEMİ**

5717.01- Türk xalqları ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2018

Dissertasiya Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Zaman Şükür oğlu Əsgərli
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Firuzə Abdulla qızı Ağayeva
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Xuraman Bəhmən qızı Hümətova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə:

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Türkdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsi

Müdafiə “_____” _____ 2018-ci ildə saat _____ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu nəzdindəki FD.01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ10001, Bakı şəhəri, İçərişəhər, 8-ci Kiçik Qala döngəsi 31, AMEA Folklor İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_____” _____ 2018-ci il tarixdə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent:**

Afaq Xürrəm qızı Ramzanova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Eyni etno-genetik köklərə malik olan Azərbaycan və qırğız xalqları arasında ən qədim dövrlərdən bu günə kimi sıx tarixi-mədəni və sosial- siyasi əlaqələr mövcud olmuşdur. Müştərək ədəbi-fəlsəfi, etnoqrafik, bədii-estetik və digər humanist dəyərlər bu iki xalqı həmişə birləşdirmiş, türk dünyasında özlərinə məxsus mövqə qazandırmışdır. Sovet hökumətinin qadağalarına, təzyiq və təqiblərə baxmayaraq, Azərbaycan-qırğız ədəbi əlaqələri heç vaxt qırılmamış, daim inkişaf edərək zənginləşmişdir. Milli müstəqilliyə nail olduqdan sonra bütün sahələrdə olduğu kimi ədəbi-mədəni əlaqələrin öyrənilməsi istiqamətində yeni mərhələ başlamışdır.

Çağdaş dövrümüzdə Azərbaycan-qırğız ədəbi əlaqələrinin möhkəmlənməsində görkəmli yazıçı Çingiz Aytmatovun müstəsna xidmətləri vardır. Yazıcının hekayə və povestlərində, romanlarında qaldırdığı müxtəlif sosial-fəlsəfi problemlər nə qədər millidirsə, bir o qədər də bəşəri səciyyə daşıyır. Lakin bu problemlər, xüsusilə, onun romanlarında qoyduğu və bədii həllini verməyə çalışdığı fərd və cəmiyyət, şəxsiyyətin mənəvi azadlığı, təbiət-insan münasibətləri, bəşəri fəlakətlərin səbəbləri və sair əhatəli araşdırmalar tələb edən vacib problemlərdir.

Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında millilik amili ümumtürk ruhundan, qırğız etnik düşüncəsindən doğan və dünyanın hadisəsi səviyyəsində ümumiləşdirilən yüksək və dərin insani keyfiyyətlər şəklində təzahür edir.

Çingiz Aytmatovun əsərlərində bir obrazın və ya xalqın timsalında bütövlükdə bəşər övladı üçün əhəmiyyətli olan problemlərin orijinal bədii həllini görürük. Dünya ədəbiyyatında millilik və bəşəriyyətin vəhdətini əks etdirmək yeni hadisə olmasa da, bu sahədə Çingiz Aytmatov öz modelini yaratmışdır. Yazıcının yaradıcılığında milli və bəşəri anlayışlarını geniş mənada insanlıq düşüncəsi birləşdirir. Çingiz Aytmatov əsərlərində milli dəyərlərlə bəşəri düşüncənin ideal balansını tapmışdır. Yazıçı bəşəri problemlər düşündürsə də, yaratdığı obrazlar tarixi yaddaşın daşıyıcısı olub. Ədib özü də heç vaxt xalqın mənəvi aləminin məhv olmasına, itibbatmasına, yavaş-yavaş əriməsinə yol verməmiş, milli folklorun, adət-ənənələrin təbliğatçısı və mühafizə edəni olmuşdur.

Bu gün qloballaşan, siyasi maraqların toqquşduğu dünyada millilik və türkcülük ideyalarını təbliğ etmək önəmli məsələdir. Çingiz Aytmatov bu məsələləri Sovet imperiyasının mövcud olduğu illərdə də, müstəqillik qazandıqdan sonra da qələmə alırdı. Tədqiqatın predmeti olan dörd roman-

dan ikisini yazıçı Sovet imperiyasının hakimiyyəti illərində, ikisini isə müstəqillik dövründə yazmışdır. Romanların hər birində qarşılaşdığımız problemlər, fərdi və cəmiyyəti narahat etməli olan xəbərdarlıqlar bu gün də aktualdır. Türk birliyi, türkün özünü anlaması, kimliyinə qayıtması, əcdadları haqda bilgiləri öyrənməsi və gələcək nəsillərə ötürməsi çağdaş dünyanın aktual problemidir. Çingiz Aytmatovun əsərlərini öyrənmək bu baxımdan vacibdir.

Çingiz Aytmatov yaradıcılığına elmi maraq Azərbaycanda güclüdür. Bu marağın səbəblərini araşdırmaq, ədibin romanlarında qaldırdığı qlobal problemləri monoqrafik səpkidə, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatşünaslığının son nailiyyətləri əsasında tədqiq etmək olduqca əhəmiyyətli və aktualdır.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri də Çingiz Aytmatovun romanlarının bədii problematikası, bu problemlərin fəlsəfi-estetik mahiyyəti, ümumbəşəri səciyyəsi, humanist dərkə və obrazlı inikasıdır. Çingiz Aytmatovun romanlarında qırğızların həyatı, milli məişəti, düşüncə tərzini təsvir olunur. Lakin bu təsvirlər məhdud çərçivədə qalmayıb qlobal səciyyə daşıyır. Onun qəhrəmanlarının yaşantıları hər bir türk – müsəlman, ümumiyyətlə, milliyyətindən asılı olmayaraq hər bir insan üçün doğmadır. Ədib öz əsərləri ilə bütün dünyanı mənəvi gözəlliyə, əxlaqi saflığa, milli tərəqqiyə çağırır ki, bütün bu məsələlərin ədəbi-elmi şərhə və təhlilə də aktualdır.

Yazıçının romanlarında əks etdirdiyi fərdin və şəxsiyyətin sosial-fəlsəfi mahiyyəti, insan və təbiət qarşıdurmasının doğurduğu fəlakətlər, milli-genetik köklərindən uzaq düşən insanın faciəsi və s. çox önəmli problemlərdir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Dissertasiyanın əsas tədqiqat obyektini Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı, predmeti isə yazıçının romanlarında bədii təhlilin mərkəzinə çəkilən fərd və cəmiyyət məsələsidir. Bunlardan başqa, Çingiz Aytmatovun romanları, bu romanların obrazlar sistemi, ideya-bədii xüsusiyyətləri və s. haqqında yazılan elmi əsərlər, söylənilən fikir və mülahizələr də dissertasiyada təhlilə cəlb olunmuş, həmin fikir və mülahizələrə münasibət bildirilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın başlıca məqsədi dünya şöhrətli yazıçı Çingiz Aytmatovun romanlarında bədii əksini tapan fərd və cəmiyyət probleminin elmi təhlilini vermək, bu problemin aktuallığını və ümumbəşəri səciyyə daşdığını araşdırmaqdan ibarətdir. Bu

məqsədə çatmaq üçün bir sıra konkret elmi vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

- Çingiz Aytmatov romanlarındakı fərd və cəmiyyət probleminin qoyuluşunun və həllinin ümumbəşəriliyini göstərmək;

- “Gün var əsrə bərabər” romanında ictimai-siyasi mühitin fərdlərin taleyindəki rolunu aydınlaşdırmaq;

- “Qiyamət” romanında təbiət və cəmiyyət fonunda insan-təbiət qarşındurmasının törətdiyi fəlakəti açıb göstərmək;

- “Əbədi gəlin” romanında qloballaşan dünyada milli-mənəvi dəyərlərin qorunması məsələlərini araşdırmaq;

- “Kassandra damğası” romanında şəxsiyyət azadlığı və ictimai , sosial mühit problemini araşdırmaq ;

- Ç.Aytmatovun romanlarını müasir təfəkkür nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirmək və türk dünyası birliyi baxımından aktuallığını dəyərləndirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İndiyə qədər qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun yaradıcılığı haqqında müxtəlif istiqamətdə təhlillər aparılmış, tədqiqat işləri yazılmışdır. Tədqiq olunan dissertasiya Azərbaycanda Çingiz Aytmatovun romanlarının geniş və sistemli təhlilinə həsr olunmuş ilk elmi tədqiqatdır. İlk dəfə olaraq bu romanlarda qoyulan problemlər dərin araşdırmaya cəlb olunmuş, müasir dövrün tələbləri baxımından qiymətləndirilmişdir.

Çingiz Aytmatovun həm Sovet dövrü ,həm də müstəqillik illərində yazdığı romanlarında ümumtürk ideyası, milli-mənəvi dəyərlərinə sahib çıxmaq, əxlaqi saflıq, fərdin cəmiyyətdəki mövqeyi məsələləri dissertasiyada analoji tədqiqatlardan fərqli olaraq geniş elmi təhlillərə cəlb edilmişdir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Çingiz Aytmatovun romanları dünya xalqlarının bir çoxunun dillərinə tərcümə olunmuş və həmişə böyük maraqla qarşılanmışdır. Bu əsərlər barədə qırğız ədəbiyyatşünaslarından başqa Azərbaycan, türk, rus, qazax, özbək, türkmən ədəbiyyatşünasları da söz açmış, “Gün var əsrə bərabər”, “Qiyamət”, “Çingiz xanın ağ buludu”, “Kassandra damğası”, “Əbədi gəlin” romanlarının ideya-bədii keyfiyyətləri barədə qiymətli elmi fikirlər söyləmişlər.¹

¹ Bax:Orhan Söylemez, Çengiz Aytmatov: Hayatı ve eserlerine incelemeler. Ankara: 2002; Воронов В.И. Чингиз Айтматов, Очерк творчества. Москва: 1986; Акматалиев А.А. Чингиз Айтматов и взаимосвязия литератур. Бишкек: 1998; Anar. Onunla biz də fəxr edirik. Çingiz Aytmatov: Aytmatov Ç. Mən Manas

Çingiz Aytmatov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ədəbi- tənqidin, onun tanınmış nümayəndələrinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Xalq yazıçısı Anarın söylədiyi kimi, Çingiz Aytmatovun adı və əsərləri ilə Azərbaycan türkləri də fəxr etmişlər. Azərbaycanda ədəbi-elmi ictimaiyyətin nümayəndələri – Pənah Xəlilov, Yavuz Axundov, İsa Həbibbəyli, Cəlil Nağıyev, Kamil Vəli Nərimanoğlu, İmamverdi Əbilov, Nəcəf Nəcəfov, Nazif Qəhrəmanov, Arif Əmrahoğlu, Elman Quliyev, Ramiz Əskər, Nizami Tağısoy kimi tədqiqatçılar onun həyat və yaradıcılığından bəhs edən elmi məqalələrlə çıxış etmişlər. 2009-cu ildə Südəbə Sərvi “Mən Manas oğluyam” kitabını tərtib etmişdir. Kitabda Çingiz Aytmatovun müxbirlərlə müsahibələri, yazıcının görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev

oğluyam (Çingiz Aytmatov haqqında sənədlər, məqalələr, xatirələr, müsahibələr, fotosəkillər). Bakı: Nurlan, 2009; Cəfərov N.Q. Türk dünyası: kaos və kosmos. Bakı: BDU nəşri, 1998; Əmrahoğlu A.M. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2009; Həbibbəyli İ.Ə. Böyük ədəbiyyat heykəli. Azərbaycan qəzeti, 2013; Xəlilov P.İ. Aytmatovun qadınlar aləmi. “Azərbaycan qadını” jurnalı, 1978, № 12; Məmmədov A.Ə. Çingiz Aytmatovun nəsrində mifoloji motiv model kimi. Aytmatov Ç. Mən Manas oğluyam (Çingiz Aytmatov haqqında sənədlər, məqalələr, xatirələr, müsahibələr, fotosəkillər). Bakı: Nurlan, 2009; Vahabzadə B.M. Dərin qatlara işıq. Bakı: Yazıçı, 1986; Ahmet Ağır. Cengiz Aytmatov'da folklor – kolonyalizm yüzleşmesi. Материалы Международной научно-практической конференции (11-12 декабря, Бишкек, Кыргызстан). Бишкек: Тураp, 2015; Samet A. Kurtlar ve mankurtlar. uluslararası Türkce Edebiyyat Kültür Eğitim Dergisi. Sayı 13. Ankara: 2013; Söylemez O., Demirçioğlu S. Kassandra damğası'nda önsezi / hiss-i kablelvuku ve kader. A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 41, Erzurum: 2009; Söylemez O. Cengiz Aytmatov'un romanlarında kader ve kaderçilik. “Gazi Türkiyat Güz” dergisi. Ankara: 2009. Sayı 5; Акматалиев А.А. Чингиз Айтматов и взаимосвязи литератур. Бишкек: Адабият, 1998; Акматалиев А.А. Книга Чингиза Айтматова, не увидевшая свет // Айтматовские чтения – 2015; Материалы Международной научно-практической конференции (11-12 декабря, Бишкек, Кыргызстан). Бишкек: Тураp, 2015; Гачев Г.Д. Чингиз Айтматов. Фрунзе: Адабият, 1989; Герайзаде Л.З. Проблемы этно-эпической памяти в творчестве русскоязычных писателей. Баку: Эль, 2003; Акматалиев А. Чынгыз Айтматов жана боордош элдер адабияты. Фрунзе: Илим, 1988; Айтматов Ч. Биз дуйнону жаныртабыз, дуйно бизди жаныртат. Фрунзе: Кыргызстан, 1988.

haqqında düşüncələri, şair və yazıçılarımızın qırğız yazıçısı haqqında məqalələri toplanmışdır.

2013-cü ildə Elnarə Akimovanın tərtib etdiyi “Çingiz Aytmatov. Türk ruhunun qələbəsi” adlı kitabında Çingiz Aytmatovla bağlı yazılmış məqalələr toplanmışdır.

Leyla Gərayzadənin “Rusdilli türk yazıçılarının yaradıcılığında etno-epik yaddaş problemi” adlı doktorluq dissertasiyasında Çingiz Aytmatovun yaradıcılığının təhlilinə yer verilmişdir. Müəllifin “Seysmik ərazi” və “Rusdilli türk yazıçıların ideya axtarırları” kitablarında Çingiz Aytmatov yaradıcılığının bəzi istiqamətləri tədqiqata cəlb edilmişdir.

Dilşünaslıq yönündən Ülviyyə Hüseynova filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün “Çingiz Aytmatovun rusdilli əsərlərində türkiizmlər” adlı dissertasiyada yazıçının əsərlərini dil baxımından tədqiqata cəlb etmişdir. 2008-ci ildə eyni adlı kitab çap edilmiş və yazıçının 80 illik yubileyinə həsr olunmuşdur. Mehman Həsənov isə “Çingiz Aytmatov və Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusunda dissertasiya işi yazmışdır. Çingiz Aytmatov Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında, qırğız və Azərbaycan nəsrində mövzu, ideya paralelləri məsələləri tədqiq edilmişdir.

2018-ci ildə yazıçının 90 illik yubileyi münasibətilə Azərbaycanda 3 kitab çap olunmuşdur. AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalının xüsusi buraxılışında Çingiz Aytmatovla bağlı 3 dildə (Azərbaycan, ingilis, rus) elmi-tənqidi yazılar nəşr olunmuşdur. Akademik İsa Həbibbəylinin “Çingiz Aytmatov haqqında söz” adlı kitabında yazıçının həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş ədəbi-tarixi və elmi-nəzəri araşdırmaları toplu halında nəşr edilmişdir. Yazıçının “Kassandra damğası” romanı Nərgiz Cabbarlı tərəfindən tərcümə olunaraq Azərbaycan dilində çap olunmuşdur.

Göründüyü kimi, Çingiz Aytmatovun ayrı-ayrı əsərləri, yazıçının Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri haqda məqalə və dissertasiyalar yazılsa da, onun romanları ətraflı və geniş tədqiqata cəlb edilməmişdir. Tədqiqatda ədibin dörd romanı sistemli təhlildən keçirilmiş və tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiya işində filologiya elmi sahəsindəki milli və bəşəri dəyərlər, ədəbi-bədii materiallar sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqat zamanı müqayisəli-tipoloji metoddan istifadə olunmuşdur. Azərbaycan elmi-ədəbi fikrinin, türk, rus, qırğız ədəbiyyatşünaslığının nəzəri təcrübəsindən, faktların təhlilində deduktiv və induktiv metodlardan da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işində Çingiz Aytmatovun romanları ətraflı və geniş təhlil olunmuşdur. Tədqiqatda əldə olunan nəticələr Türk xalqları ədəbiyyatı fənnində, Azərbaycan-qırğız ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsində, tədris proqramları və metodik vəsaitlərin hazırlanması zamanı, həmçinin bu istiqamətdə aparılan araşdırmalarda istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin Azərbaycan və xarici ölkələrdə çap olunmuş elmi məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı, dissertasiyanın obyektı və predmeti, metodoloji əsasları, məqsəd və vəzifələri, problemin öyrənilmə dərəcəsi, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, aprobasiya və quruluşundan bəhs olunur.

Birinci fəsil **“Çingiz Aytmatovun romanlarında fərdin taleyi və cəmiyyət problemləri”** adlanır. **“İctimai-siyasi mühit və insan faciəsi”** adlanan ilk yarımfəsildə “Gün var əsrə bərabər” romanında Sovet ideologiyasının qırğızların həyatına, milli dəyərlərinə vurduğu acı zərbələrdən danışılır. Müəllif ilk romanı olan bu əsərdə zəhmət adamı olan Yedigeyin bədii portretini yaratmışdır. Bu obraz ədibin zəhmət adamı barədə arzularının təcəssümüdür. XX əsrin zəhmət adamı deyəndə çoxları təbiətən sadə, gündəlik zəhmətlə məşğul olan; yer şumlayan, mal-qara saxlayan, yaxud, zavod və fabriklərdə çalışan insanı nəzərdə tutduqları halda, Çingiz Aytmatov üçün əsl zəhmət adamı Yedigey, Qazanqap, Ukubala, Abutalıb və Zərifə idi.

“Bu əsərdə müəllif bir gündə bir əsri yaşayan müdrik adamların taleyini məhək daşına vurur, onları zamanın dolaylarından keçirib hamını düşündürən suallara cavab axtarır”.¹

Romanda Yedigey, Qazanqap, Abutalıb əsl insan, qüdrətli, iradəli şəxsiyyətlərdir. Onların ətrafında baş verən hər hadisəyə, tanışlıqları hər

¹ B. Vahabzadə. Dərin qatlara işıq. Bakı: Yazıçı, 1986, s. 72

adama öz münasibəti var və bu münasibət insanlıqla, düzgünlüklə, yüksək məhəbbət və ədalətlə nəfəs alır. Onlar şəxsiyyəti müqəvvaya çevirən, onun insanlığını əlindən alan ehkamlardan və ehkamçılıqdan uzaqdırlar.

Romanda qədimliklə müasirlik vəhdətdə verilir. Əsərin müqəddiməsində Çingiz Aytmatov yazır: “Mən bu əsərimdə də, əvvəllər olduğu kimi, yenə də həyatın, yaşayış tərzinin təcrübəsi kimi qiymətləndirilən keçmiş nəsillərdən bizə miras qalmış miflərə, əfsanələrə istinad etmişəm”.¹ Rəhimalı ağa əfsanəsi, Donenbay quşu haqqında əfsanə, Çingiz xanın ağ buludu əfsanəsi, Ana Beyit əfsanəsi əsərdəki hadisələrlə və insanların taleyi ilə o qədər sıx bağlıdır ki, bunlarsız romanı təsəvvür etmək mümkün deyil.

“Boranlı Yedigeyin həyatda prototipi varmı?”-sualına müəllif belə cavab verir: “Roman ümumən qırğız həyatından bəhs edir. Yedigeyin konkret prototipi olmasa da, mən halallıq üstündə əsənlərin əsiriyəm. Çox zəhmət adamı tanıyıram. Onların kişiliyini, dönməzliyini, halalpərəstliyini Yedigeyin obrazında ümumiləşdirməyə çalışmışam”.²

Özünü dərk etmək, özünü tanımaq, həyatını öz meyarlarına uyğun şəkildə qurmaq heç də hamıya qismət olmur. Neçə-neçə insan bu dünyada həyat sürüb, başqaları ilə ünsiyyətdə olub, başqalarını tanıyıb, amma bir dəfə də olsun özü ilə görüşmək, özünü tanımaq və öz seçimi ilə bir iş görmək şansı olmayıb. Daha doğrusu, bu şans bəlkə də olub, amma o bu şansdan istifadə etmək cəsarətini özündə tapmayıb.

Çingiz Aytmatovun əsərlərində heyvan surətləri elə sənətkarlıq və məharətlə işlənib ki, oxucu onları insan obrazlarından ayırmır. Hətta yeri gəldikcə bu obrazlar insan surətini kölgədə qoya bilər. Boranlı Yedigey və Qaranər: bunlar bir-birini tamamlayan obrazlardır. Qoca Tanabayı Gülsarısız (“Əlvida, Gülsarı”) təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, Yedigey də Qaranərsiz çox adi və cılız görünər. Təsadüfi deyil ki, Yedigey əsrdən uzun çəkən gündə özünün və yaxınlarının taleyini, olub-keçənləri məhz Qaranərin üstündə yada salır və xəyalən o günlərə bir də dönür.

Nayman - Ana manqurt oğlu tərəfindən öldürüldükdən sonra Ana-Beyitdə, yəni Ana məskənində dəfn olunmuş və o gündən də həmişəlik xalqın yaddaşına həkk olunmuş, Ana-Beyit müqəddəs yerə çevrilmişdir. Nayman-Ana tarixdə qaldığı kimi, onun Ağmayasının da nəsli kəsilməmiş

¹ Ç. Aytmatov . Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. Bakı: Öndər, 2004, s. 16

² Ş.Əkbərzadə. Mən “Manas”ın oğluyam. “Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 1982, 19 oktyabr, səh. 5

və davam etmişdir. Boranlı Qaranər də məhz həmin nəsildəndir. “Ağmayanın törəməsi çoxdur. Mayaların hamısı ona çəkib – ağbaş dövələr o yerlərdə tanınır, amma nərlər, əksinə, Boranlı Qaranər kimi qara və zorlu olur”.¹

Gülsarının, Qaranərin nəslə haqqında da yazanda yazıçı yenə ulu keçmişlə bu günü əlaqələndirir. XX əsrin atı, dəvəsi də ulu keçmişlə bağlıdır. Burada da müəllif soykökü məsələsini ön plana çəkir.

Sarı-Özək çölünə bağlanan Qazanqap da, Yedigey də milli tarixin, yaddaşın yaşadılması yolunda daim mübarizə aparan, gənc nəslə təbliğ edənlərdir.

Məşhur tənqidçi Q.Lomidze Çingiz Aytmatovun əsərlərindəki milli dəyərlərin təsviri haqqında deyir: “Çingiz Aytmatov gözəl söz rəssamıdır. Öz sələflərinin təcrübəsi, milli dəyərlər, digər ədəbiyyatların nailiyyətləri olmasaydı, o, belə yüksəlməzdi. Çingiz Aytmatovun yaradıcılığını fərqləndirən cəhət odur ki, milli ruh və milli çalarlar doğma ədəbiyyatını daha da zənginləşdirir”.²

“Gün var əsrə bərabər” romanında milli dəyərlərin təsvirinə üstünlük verən yazıçı onları işıqlandırmaqla ən gərgin psixoloji məqamlara toxunur.

Birinci fəslin ikinci yarım-fəslə **“Manqurt mifi və milli insan problemi”** adlanır.

İnsanı manqurta çevirmək məsələsinə ilk dəfə “Manas” dastanında bir cümlə ilə rast gəlirik. Manasın dəcəllikləri və gücündə qorxan kalmıqlar onu manqurt etmək istəmişlər:

Balayı tutub alalım
Başına şirə takalım.
Eve götürüb azap verelim
Altı boy Kalmak'ın
Ayak Başını yığalım.³

Keçmişdə kalmıqlarla qırğız tayfaları arasında tez-tez qarşıdurmalar olurdu. Hücüm edən tərəf mal – mülk, qənimətlə birlikdə özünə qul etmək üçün bir-birindən əsir də aparırdılar. Əsiri özünə qul etməyin ən əsas yolu onu manqurta çevirmək idi. Gənc əsirin başını qırxar

¹ Ç. Aytmatov . Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. Bakı: Öndər, 2004, s. 134

² Ламидзе Г. Единая, разноречивая. «Литературное обозрение», 1978, №2, ст. 6

³ Samet A. Kurtlar ve mankurtlar. Uluslararası Türkçe Edebiyyat Kültür Eğitim Dergisi. Sayı 13. Ankara: 2013. s.284

və təzə kəsilmiş dəvənin boğazının altındakı dərinə onun başına keçirərdilər. Əsiri əli-qolu bağlı səhraya – günəşin altına atardılar. Yaş dəri quruyub başı sıxar, qırılmış başdan çıxmağa başlayan tükler isə dərinə dəşib çıxmağa bilmədiyi üçün yenidən baş dərisinə iynə kimi batardı. Bunun nəticəsində də bütün sinirlər ölür və əsir yaddaşını itirirdi. Yaddaşını itirən əsir hər şeyi: keçmişini, soy-kökünü, kimliyini unudar, yalnız sahibinin dediklərinə əməl edirdi.

Bəşəriyyət bu günə qədər bundan dəhşətli işgəncə və əzab görməyib. Bu, həm fiziki, həm də mənəvi əzabdır.

Romanda Çingiz Aytmatov juanjuanların insanları necə manqurta çevirməsini qələmə alsada, daha çox bugünkü manqurtlardan danışır.

Xalq yazıçısı Anar “Gün var əsrə bərabər” romanında qələmə alınmış manqurt əfsanəsi ilə bağlı yazır: “... XX əsr yazıçısı Çingiz Aytmatov yaddaşını itirmiş, hətta tanıya bilmədiyi anasına əl qaldıran Manqurt əfsanəsini qələmə alaraq xəbərdarlıq edir; xalqın tarixi hafizəsinin korşılması, fərdlərin və xalqların öz məntiqlərini qeyb etməsi faciədir. Böyük humanist yazıçı bunu elə bir zamanda yazmışdır ki, “yeni vahid insan birliyi – sovet xalqı” haqqında müddəa hakim ideologiya idi və Çingiz Aytmatov bax, bu ideologiyaya meydan oxuyurdu”.¹

Qədim dövrlərdə juanjuanlar ağır cəza üsulu ilə insanları manqurta çevirir, öz soy-kökündən ayırırdılarsa, sovet dövründə bu işi təbliğat maşını yerinə yetirirdi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, Sabitcan çalağangöz Tansıkbayov da manqurta çevrilmişdilər.

Çingiz Aytmatov özü də bu qəbildən olan insanlardandır ki, heç vaxt xalqın mənəvi aləminin məhv olmasına, itib-batmasına, yavaş-yavaş əriməsinə yol verməmiş, milli folklorun, milli adət-ənənələrin təbliğatçısı və mühafizəçisi olmuşdur.

“Qiyamət” romanındakı manqurtlar “Gün var əsrə bərabər” romanındakı manqurtlardan fərqlənirdilər. Onlar Sovet ideologiyasının təbliğatçıları yox, anaşa alverçiləri, sayqak ovçuları idilər. Narkomaniyaya qoşulanlar gənclər idi. Onlar sabahın qurucuları olmaq əvəzinə, pis vərdişlərə qoşulur və məhv olurdular. Beyinləri lazımsız məlumatlarla o qədər yüklənmişdi ki, Avdinin onları doğru yola çağırması, pis vərdişlərdən uzaqlaşdırmaq istəməsi heç bir nəticə vermədi.

¹ Anar. Onunla biz də fəxr edirik. Çingiz Aytmatov: Aytmatov Ç. Mən Manas oğluyam (Çingiz Aytmatov haqqında sənədlər, məqalələr, xatirələr, müsahibələr, fotoşəkillər). Bakı: Nurlan, 2009, s.140

İnsanın manqurtlaşdırılması, soy-kökdən uzaqlaşdırılması “Kassandra damgası”nda yenə də qarşımıza çıxır. Bu dəfə daha kəskin və sərt formada. Laboratoriyada yetişdirilən iksnəsillər manqurtlar nəslidir. Araşdırmaların adı “Cinslərin Embrional Requlyasiyası” olsa da, əsl məqsəd anonim (gizli) doğulmuş insanlar yetişdirmək idi. Bəs bu anonim insanlar kimə lazım idi və onlar nə edəcəkdilər? Məqsəd aydın idi. Laboratoriyalarda yetişdirilən iksnəsillər yeni insan tipi olacaq və gələcəyin ideoloji daşıyıcıları idilər. İksnəsillər XXI əsrin fədakar inqilabçıları olacaqdılar. Əsl məqsəd bu idi. Çökməkdə olan sovet ideologiyasını canlandırmaq üçün bu nəsillərə ehtiyac var idi. Sovet imperiyası “gözəl gələcək” ümidi ilə “yeni insan” nəslini ideyasını gerçəkləşdirməyə cəhd edir və bu yolda mövcud olan və olmayan imkanlardan istifadə edirdi. Düşünmək qabiliyyəti olmayan robotlar, iksnəsillər də elə manqurtlar idi.

Manqurta çevirmək, soy-kökündən uzaqlaşdırmaq deməkdir, təhlükənin başlanğıcıdır. Manqurtlaşmaq isə xalqın məhvədir, faciədir.

Üçüncü yarımfəsil **“Abutalıb surətinin təsviri fonunda ictimai faciənin əksi”** adlanır.

İnsan müəyyən zaman və məkanda dünyaya gəlir. O ya öz taleyi, qisməti ilə barışmalı və mühitə uyğunlaşmalı, ya da mühiti dəyişdirmək kimi çətin bir yola qədəm qoymalıdır. Bu yol da ancaq daxildən gələn işıqla aydınlaşa bilər. Mühitə qarşı dayana biləcək, ona alternativ ola biləcək yeganə mənbə insanın daxili potensialı, mənəvi aləmidir. Lakin daxili aləm özü də mühitin təsiri ilə formalaşır.

İnsanlar heç də hamısı öz ideyalarının maddi təcəssümü ilə məşğul olmurlar. Əksəriyyət kənar bir ideyanın, ictimailəşmiş və ya başqasına məxsus olan, başqası tərəfindən diktə olunan bir ideyanın, maddi təcəssüm zəncirində bir halqa kimi çıxış edirlər. Abutalıbın istintaqı ilə məşğul olan Tansıkbayov belə insanlardandır. Onun əsas ideali vəzifəsində yüksəlmək, gözəl təltiflər almaq və “özü kimilərin mühitində” sayılıb-seçilməkdir. Bu ideal onu qatillə çevirir və o, Abutalıb kimi günahsız insanın ölümünə səbəb olur.

Abutalıb şifahi xalq ədəbiyyatının toplayıcısıdır. “Keçmişdən xəbərlər” adlı dəftərində xalqın keçmişi ilə bağlı olan əfsanələr, nəğmələr qələmə alınıb. Onları qələmə almaqla Abutalıb tarixin, yaddaşın qoruyucusu kimi çıxış edir, lakin o, müfəttiş və Əbilov kimi manqurt təbiətli adamlar tərəfindən məhv edilir. O öldürülsə də, topladığı mahnı və əfsanələr nəsil-dən-nəslə yadigar qalır, öyrənilir və təbliğ olunur.

“Çingiz xanın ağ buludu” janr etibarı ilə povest olsa da, “Gün var əsrə bərabər” romanına əlavədir. Çünki romanda Abutalıbın həbsi təsvir olunur, povestdə isə həbsdən sonra başına gələnlər və ölümü öz əksini tapmışdır.

Çingiz Aytmatov Çingiz xanla bağlı olan mifoloji mətnlərdən birini təsvir etməklə öz dövrünün hadisələrinə münasibətini bildirməkdən çəkinməmişdir. Ölümsüzlüyünü qəbul etmiş Çingiz xan səhvinin nəticəsində ölümün acısını daddığı halda, Sovet ideologiyası, Stalin rejimi də bir gün süqut etməli idi. Necə ki, etdi. Əbədi hakimiyyət və əbədi hökmranlıq heç bir bəşər övladına verilməyib və verilməyəcək də. Əbədi olmaq yalnız Allaha, O Ulu Yaradana aiddir!

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Çingiz Aytmatovun romanlarında insan şəxsiyyətinin mənəvi azadlığı problemi”** adlanır. Birinci yarımfəsil **“Ç. Aytmatovun “Qiyamət” romanında ümumi ideal və fərdi insan aqibəti”** adlanır. Çingiz Aytmatov “Qiyamət” romanında da bütün əsərlərində olduğu kimi “Əsil insan necə olmalıdır?”- sualıni qoyur və özü də cavab verir. Xeyir və şərin, kamillik və mənəviyyatsızlığın, ləyaqət və rəzalətin, yaddaşa sədaqət və manqurtluğun insan şəxsiyyəti ilə bağlılığı müəllifin diqqət mərkəzində olmuşdur. O, həyatın dialektik inkişafından doğan ziddiyyətləri vaxtında görüb, onu bədii əsərin imkan verdiyi qədər geniş, hüdudsuz miqyasda dünya xalqlarının mühakiməsinə verdiyi üçün əzəmətlidir, qüdrətlidir.

Çingiz Aytmatovu sənətkar kimi fərqləndirən səciyyəvi cəhətdən biri mifologiyadan yaradıcı şəkildə istifadə etməsidir. O, yaradıcılığının ilk dövründə əsasən türk mifologiyasından istifadə etsə də, sonrakı əsərlərində digər etnosların mifologiyalarına da yer vermişdir.

Roman və povestlərinin çoxunda təsvir etdiyi qədim məkanlar, adətən, yazıcının doğulub-böyüdüğü yerlərdir. Amma müəllifin “Qiyamət” romanında Şərq və Qərb mifoloji düşüncəsi, dini inancları, məişət tərzi təsvir edilir, qarşı-qarşıya qoyulur. Əsərdə əfsanə, rəvayət, inanclarla bu günün hadisələrini açıqlamağa çalışmış, keçmişlə öz zamanı arasında, eləcə də gələcəklə əlaqə yaratmışdır. İstifadə etdiyi folklor və mifoloji motivlər müasir zamanın hadisələri ilə paralel verilmişdir. Bu, heç də müəllifi realist olmaqdan uzaqlaşdırmır. Əksinə, yanaşma tərzi zamanlar arasında körpü rolunu oynayır.

““Qiyamət həm mifoloji, həm də dini baxımdan özünü göstərir. Ümumiyyətlə, yaradılışla bağlı kaos-kosmos qarşıdurmasının əhəmiyyəti var. Çingiz Aytmatovun əsərlərində ölüb-dirilmə, ölümün aldadılması

("Dəniz kənarı ilə qaçan Alabaş") motivi mifologiyada da, bədii ədəbiyyatda da xaos-kosmos qarşıdurması ilə əlaqədardır. "Qiyamət" romanında xaos canavarlarının başına gələn hadisələrdə, onların balalarının insanlar tərəfindən məhv edilməsində özünü göstərir. Kosmos isə qurdlar üç dəfə nəsil artırmaq imkanı verilərək həyatın davam etdirilməsi, qorunması məqsədi güdür. Xaos-kosmos qarşıdurması dedikdə bu heç də kainat miqyasında deyil, bədii əsərdə təsvirini tapan hadisələrin zaman və məkan miqyasında qarşıdurması nəzərdə tutulur".¹

"Qiyamət" romanında Çingiz Aytmatov oxucusuna həyatda düz yolla necə getməyi, həqiqətə necə çatmağı üç surətin simasında təsvir edir: Hz. İsa, Avdi və Boston. Hər üç surət öz vicdanının səsinə qulaq asır. Hz. İsa Ponti Pilatla dialoqunda filosof, gələcək haqqında şərh verən, Avdi – namuslu gənc, Boston – əmək döyüşündə sadə, vicdanlı adamdır. Avdi obrazı haqqında Q.Qaçev yazır: "Qəlbən və məqsədə görə bu əsl Aytmatovsayağı qəhrəmandır; oğlan, yeniyetmə, gənc, hansı ki, həyatın çətinliyi haqqında "fikirləşir, fikirləşir, fikirləşir, bir damcı da olsun hiylə və fırıldaqsız həqiqəti axtarır".²

Planeti saran haqsızlıq, ədalətsizlik Avdini hər an narahat edir, düşündürür və hərdən ona elə gəlir ki, qorxu, ürkü, xof, nifrət planeti daraldaraq stadion həcminə salıb. Tamaşaçıların hamısı girovdur, hər iki komanda isə özü ilə nüvə bombaları gətirib. Azarkeşlər isə heç nəyə məhəl qoymadan laqeydcəsinə "qol, qol, qol!" – deyə bağırırlar.

Bütün bu keşməkeşlərin içərisində insanın qarşısında – bu gün, sabah, həmişə insan olmaq kimi çətin vəzifə durur.

Avdi ancaq öz dərini yox, Boranlı Yedigey ("Gün var əsrə bərabər") kimi başqalarının da dərini çəkməyi bacarır. O, anaşa alverçilərinə sübut etməyə çalışır ki, bu məhvedici vəziyyətdən ancaq öz daxili aləmində inqilab qaldıraraq qalib gələ bilərsən. Həqiqət və etiraf üçün, tövbə üçün də şəhid ehtirası və yenilməzliyi mütləq lazımdır.

İkinci yarımfəsil belə adlanır: **"Qiyamət" romanında insan və təbiət münasibətlərinin əksi**". Çingiz Aytmatov əsərlərindəki heyvan obrazları haqda belə deyir: "Heyvan obrazlarının mənim əsərlərimdə güclü alınması görünür ki, müəyyən mənada bizim xalqımızın mif, əfsanə və

¹ A.Əmrahoğlu. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2009, s. 140.

² Г. Гачев. Чингиз Айтматов. Фрунзе: Адабият, 1989, ст. 422

nağıllarda heyvanlara verilən böyük mənanın və yerin müəyyən təsiri kimi üzə çıxır”.¹

“Əlvida, Gülsarı”da at, “Gün var əsrə bərabər”də dəvə insanın yaxın həmdəmi, iş prosesində ona yaxın köməkçidir. “Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş”da Balıq Ana, “Ağ gəmi”də Buynuzlu Ana Maral, “Qiyamət”də Börü Ana türk mifologiyasında müqəddəs varlıqlardır.

Həyatda olduğu kimi bədii əsərdə də hadisələrin bir-biri ilə bağlılığı çox mətləbi üzə çıxarır. Moyunkum çölündəki sayqakların kütləvi qırğını, Avdinin aqibəti, insanların əlindən baş götürüb qaçan canavarların sərgərdanlığı və nəhayət, Bostonun oğul qatili olması bir-biri ilə əlaqəlidir. Talelər hər yerdə kəşişir. Balalarını itirib insana düşmən kəsilən Ağbərə-Daşçeynərin canavar taleyi, Bazarbayı və öz oğlunu öldürmək məcburiyyətində qalan Boston Ürgünciyevin taleyi qədər ibrətamizdir.

Məlumdur ki, türk folklorunda və mifologiyasında Qurd obrazının xüsusi yeri var. Miflərdəki qurd obrazı haqqında bu günə qədər çox fikirlər söylənilib.

“Göytürk zamanlarında qurd totemdən əlavə daha çox müqəddəs bir simvol halını almışdır. Göytürklərin bayraqlarının üstünə qurd heykəli qoymalarına da səbəb bu idi. Qurd başlı bayraqlar Göytürk dövləti süqut etdikdən sonra da unudulmamış və Çin imperatorluqları, məsələn, türgeşlər kimi türk tayfalarına xaqanlıq etmək istədikləri zaman qurd başlı bayraq və davul (baraban) verməyi unutmamışlar”.²

“Boz qurd mədəni qəhrəman, əcdad-xilaskar, iki dünyanı birləşdirən mediator, ritual-mifoloji səciyyəli hami ruh, nəhayət, döyüş, qəhrəmanlıq simvoludur”.³

Türk tarixinin görkəmli əsərlərindən olan Orxon-Yenisey abidələrində də, “Dədə Qorqud” dastanlarında da, Y.Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik” əsərində də qurd motivinə rast gəlinir.

Aradan keçən əsrlərə baxmayaraq, Qurd obrazı şəklini dəyişərək dastan, rəvayət və miflərdən romanlara, hekayələrə sıçramışdır. Çingiz Aytmatovun “Qiyamət” əsərindəki Ağbərə və Daşçeynər kimi. Lakin XX əsrdə insanlar qurda düşmən kəsilmişdir.

¹ Məmmədov A. İki saat Çingiz Aytmatovla üz-üzə. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1988, 20 may, s.4

² B. Ögəl. Türk mifologiyası. I cild, II nəşr. Bakı: MBM, 2006, s. 63-64

³ F.Bayat. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kağan” dastanı. Bakı: Sabah, 1993, s. 48

Təbiətlə insanlar arasındakı tarazlığın pozulması qiyamətin yaxınlaşdığından xəbər verir. Təbiətlə insanlar arasında anlaşılmaz münasibət qəlblərdəki kin və nifrətdən düşünülmədən təbiətə, heyvanlara qarəzlə sahiblik etmək istəyindən yaranır.

Üçüncü yarım fəsil **“Əbədi gəlin” əsərində şəxsiyyət və konflikt** adlanır.

İnsan taleyi məsələsi təhlillərdə yalnız fərd olaraq deyil, həm də cəmiyyət, dünya, hətta kainatla birlikdə götürülür. Çünki insanın taleyi ilə bağlı yaxşı və pis cəhətlər, təhlükələr indi daha çox dünyəvi xarakter daşıyır. Ona görə də insan problemi indi ən mühüm ciddi dünyəvi-qlobal problemə çevrilmişdir. Bu səbəbdən də ona müasir fəlsəfədə qlobal problemlər toplusu kimi yanaşılır ki, bu da bəşəriyyətin və insanlığın ən aktual məsələsi kimi onun mühüm yer tutduğunu göstərir.

Zaman həyatın və şüurun, varlığın və təfəkkürün prinsip və normalarını dəyişdirmiş, insanın görmə və analama qabiliyyətini xeyli dərəcədə pisləşdirmişdir. Bu da öz növbəsində insanla dünyanın ünsiyyətini öz təbii məcrasından çıxarmışdır. Həmin prosesin bütün ağırı və iztirablari insanın acı taleyində özünü göstərməkdədir; həyat günbəgün öz nəşəsini itirir, şüur kütləşir, duyğular kobudlaşır, zövqlər eybəcərləşir, əxlaq pozulur, insanla insan, insanla dünya bir-birindən özgəlləşir və yadlaşır. Bu isə ümumbəşəri fəlakətin qapını döyməsindən xəbər verir.

SSRİ-nin dağılması, respublikaların müstəqil olması eyni zamanda bir sıra problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatına keçidi bəzi insanlar qəbul edə bilmir, köhnə ideologiyadan uzaqlaşmaq hələ çətinidir. Gənclərin çoxu işsizlikdən əziyyət çəkir və s. Digər respublikalarda olduğu kimi, Qırğızıstanda da belə problemlərlə qarşılaşırdılar.”Əbədi gəlin” əsərinin qəhrəmanı Arsen Samançin məhz belə dövrdə yaşayır. O, müstəqil müxbirdir. Bir sıra qəzet, jurnallarda vaxtaşırı məqalələrlə çıxış edir və tanınır. Amma daxili tənhalıq onu sıxır və rahatlıq tapa bilmirdi. Daxili tənhalıq, özü ilə söhbət, ətrafındakıları mənəvi saflığa, xeyirxahlığa çağırmaq – bu xüsusiyyətlər Avdi kimi, Filofey kimi, Arsendə də var. Daxili tənhalıq bu obrazları uçuruma yuvarlamır, əksinə, ətrafındakılara təsir etmək, onları düz yola gətirmək üçün onlar daxilən zəngin və cəsarətlidirlər.

““Əbədi gəlin” və ya “Dağlar çökəndə” romanı Çingiz Aytmatovun böyük sənət dünyasındakı əbədilik möhürüdür. Bu, Çingiz Aytmatovun “Kassandra damğası” romanında bəşəriyyətə etdiyi xəbərdarlıqdan sonra dünyanın gəlib çatacağı son dayanacağı təqdim edən möhtəşəm yekundur.

Bu, Çingiz Aytmatovun simasında dünya ədəbiyyatının son yüz illik epoxasının çoxcildlik külliyatında əks etdirilmiş qlobal ideyaların kulminasiya nöqtəsidir”.¹

Dəyişən, yenilənən dünyada insan xarakterində sabit qalan, bərkib möhkəmlənən və əriyib itən cəhətlər olur. Milliliyi, əxlaqi-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlayan insanlar az olur. Az olsa da, milyon illərdir ki, cəmiyyət belə insanların sayəsində nəsildən-nəslə ötürülür, yaşayır.

Qloballaşma, onun ortaya çıxardığı problemləri qələmə alan Çingiz Aytmatov bu vəziyyətdən çox narahat olur, öz etiraz səsini əsərdə obrazların dilindən Aytmatovsayağı bildirir.

Bektur ağa, Ertaş Kurçal əsil zamanə adamlarıdır. Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq özlərinə biznes yaratmış və bundan məmnundurlar. Taştanafqan isə birdən varlanmaq üçün cinayət etməyə də hazırdır. Arsen əhatəsində olan Ertaş, Taştanafqan kimilərini görür və mənəvi əzab çəkir. Düzdür, Ertaş pulu, səlahiyyəti ilə Arsenə qalib gəlmiş, Aydananai onun əlindən almışdır. Arsen heç cür onu dəyişə və doğru yola gətirə bilməzdi. Lakin Taştanafqanı fikirlərindən daşıdırmaq istəsə də, buna nail ola bilmədi. Dünyada xalqının biabır olmasına heç cür razılaşmayan Arsen bu yolda özünü qurban verdi. Qar parslarının ovu heç onun ürəyincə deyildi. Uzun əsrlər Üzəngili dağlarda məskən salan, buranın əbədi sakini olan qar parslarının xaricilər tərəfindən ovlanmasına razı olmaq, mənəvi dəyərlərini unutmaq və mənəviyyatına düşmən kəsilmək demək idi. Hətta Eles də buna qarşı idi. Arsenlə söhbətində demişdi ki, ov üçün gələn milyonçu ərəb şeyxlərinin qarşısına “Parslarımıza toxunmayın!” plakadı ilə çıxacaq. Arsen özü də bu ovun baş tutmasını xalqına təhqir kimi qəbul etsə də, nəşə etməkdə çarəsizdi. Axı o hansı səlahiyyətə malik idi ki, bunun qarşısını alsın. Bundan dəhşətli isə həmyerlilərinin milyonçu ərəb şeyxlərini girov götürüb əvəzində pul istəməsi idi. O, buna heç cür razı ola bilməzdi. Amma baş verən burulğanın qarşısını necə ala bilərdi? Bu yolda acizliyini duyur və daha çox əzab çəkirdi. Həmkəndlilərinin planlarını açıb əmisinə demək də işə yaramayacaqdı. Odur ki, özü çıxış yolu tapmalıydı. Yenə də fəlakətlər qarşısında tək qalan obraz. Avdi kimi (“Qiyamət”), Robert Bork kimi (“Kassandra damğası”) Arsen də özünü qurban verməklə insanlığı düz yola, həqiqətə çağırırdı.

¹ İ.Həbibbəyli. Çingiz Aytmatov haqqında söz. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s. 39

Sonda Arsenlə birlikdə bu dağların əbədi sakini qocalmış Jaarbasın ölümü elə dağların yıxılmağı deməkdir.

Bazar iqtisadiyyatı, çox şeyin pulla alınib-satıla biləcəyi bir cəmiyyətdə yaşamaq, doğrudan da, mənəviyyatı zəngin, özünü tanıyan, vicdanlı insan üçün çox çətin idi. Pul, var-dövlət çox şeyi dəyişə bilər, amma hər şeyi yox. Yalnız özünü düşünən Ertaş, Bektur ağa kimi qırğızlar Arseni başa düşüb anlama bilməzdi. Elesin Arseni başa düşməsi, onunla həmfikir olması müəllifin nikbin düşünməsi ilə bağlıdır. Yəni cəmiyyətdə insanlıq, bəşəri duyğular, milli dəyərlər hələ tam ölməyib. Arsen ölsə də, onun ideyaları, düşüncələri yaşayacaq və yayılacaq.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı **“Çingiz Aytmatovun romanlarında fərd və cəmiyyət probleminin inikası”**, fəslin birinci yarım fəslı isə **“Kassandranın damğası” romanında ümumi ideal və fərdin aqibəti. Filofey obrazı**” adlanır.

Çingiz Aytmatov “Gün var əsrə bərabər” romanı ilə başlayan “Qiyamət”lə davam edən gələcək barədə narahatlığını 1996-cı ildə qələmə aldığı “Kassandra damğası” romanı ilə yeni bədii zirvəyə qaldırmışdır. Bu romanda da Aytmatov üslubu, orijinal deyim tərzı özünü göstərməkdədir. “Kassandra damğası”nda da “Qiyamət”də olduğu kimi yaxın gələcəkdə dünyanı gözləyən fəlakətlərlə bağlı xəbərdarlıqlar var. Çingiz Aytmatov özü də Kassandra kimi gələcəkdə baş verə biləcək fəlakətləri görür, xəbərdarlıqlar edir və eşidilmədiyini duyunca iztirab çəkir. İnsanları düşünməyə çağırır.

A.Məmmədov yazır: “... mətləb, problem və ideyanın bədii ifadə miqyası əsərdən əsərə genişləndirilmişdir. “Ağ gəmi”də problem miqyası lokaldır, “Qiyamət”də nisbətən geniş miqyası əhatə edir, “Kassandra damğası” romanında isə artıq bəşəri xarakter daşımağa başlayıbdir ”.¹

Kassandra damğası həqiqətləri yenidən dəyərləndirməyimiz, əvvəllər etdiklərimizi təhlil etmək üçün Tanrı tərəfindən göndərilmiş bir xəbərdarlıqdır. Hər kəs öz düşüncə və mənəviyyatına görə müəyyən nəticə çıxarmalıdır. Tanrı bizi uçurumun kənarında dayandırır, Kassandra damğası ilə işarə verir. Filofey bu yolda sadəcə insanlara yardımçı olmaq istəyir.

¹ Məmmədov A.Ə. Çingiz Aytmatovun nəsrində mifoloji motiv model kimi. Aytmatov Ç. Mən Manas oğluyam (Çingiz Aytmatov haqqında sənədlər, məqalələr, xatirələr, müsahibələr, fotosəkillər). Bakı: Nurlan, 2009, s. 170

Filofey problemlərin başlanğıcı kimi insanların Tanrının, təbiətin qanun və prinsiplərinə əməl etməməsində görür. Tanrının qayda-qanunlarını pozan insan onun işinə qarışır və nizamlı kosmosu xaosə çevirir.

Filofey kosmosdan göndərdiyi tövbəsinə “Yaşadıqlarım, Səninlə və Sonra” adını vermişdir. Bu da təsadüfi deyil. Çünki bu məktub-tövbədə o həm etdiklərini, həm də peşmanlığını qələmə alır. Rahibliyə qədərki və rahiblik dövründəki həyatı, günahlarda və günahsızlıqda keçən həyatı, Tanrılı və Tanrısız həyatı onun yazdığı tövbəsində öz əksini tapır. Filofey Tanrının mövcudluğunu birbaşa insanla bağlayır. Qalaktika insansız da mövcud olacaq. Amma insan bir də ona görə insandır ki, o, həm kainatı dərk etməli, həm də insanla təbiət arasındakı ahəngi qorumaqdadır. Bunun üçün Tanrı ona düşünmə qabiliyyəti vermişdir. Təəssüf ki, bəzən insanlar bunu dərk etmirlər. Tanrı kainatın həm yaradıcısı, həm də yaratdıqlarına nəzarət edən nəzarətçidir.

Filofey obrazı haqqında İ.Həbibbəyli yazır: “Çingiz Aytmatovun yaratdığı Filofey ictimai-siyasi və mənəvi sarsıntılar içərisində formalaşmış insanın yaşadığı çətin və mürəkkəb həyatı proseslərdən dərs çıxarıb, dünyanı xilas etmək cavabdehliyi daşıyan bəşəri varlıq səviyyəsinə çatmasını əks etdirən ümumiləşdirilmiş bədii obrazdır. Filofey – insanın manqurtlaşmaqdan, siyasi-mənəvi əsarətdən özünüdərk etməyə qədərki taleyini, psixologiyasını və ideallarını əks etdirən mənalandıran düşünülmüş surət kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir”.¹

Filofeyin xəbərdarlıqları, etirafları hamını heyrləndirmişdi. Amma onu başa düşənlərin sayı çox az idi. Robert Bork, Antonu Yunker kimi insanların sayı çox olsa, dünyanı və insanlığı xilas etmək mümkündür.

Üçüncü fəslin ikinci yarım fəslə **"Robert Bork bəşəri ədalət uğrunda mübarizənin təmsilçisi kimi"** adlanır.

Robert Bork hər şeyə ağıl, səbir və məntiqlə yanaşan bir elm adamıdır. Yazıçı onu Yerdəki Filofey olaraq qələmə alıb. Onun zəngin biliyi və təcrübəsi Filofeyin nəzəriyyəsinə obyektiv qiymət verməsinə şərait yaratmışdır. Üzləşə biləcəyi təhlükələrdən çəkinməyərək həqiqəti insanlara açıq şəkildə çatdırır. Onun neçə illik araşdırmaları ilə Filofeyin fikirləri üst-üstə düşür. Onun fikrincə, Kassandranın damğası siyasi hədəflərinə çatmaq istəyən “siyasətçilər”in dediyi kimi bizi alçaltmağa və rəzil etməyə işarə

¹ İ.Həbibbəyli. Çingiz Aytmatov haqqında söz. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s. 35

deyil. Bu kiçik siqnallar bizi gözləyən böyük problemlərə bir işarədir, xəbərdarlıqdır.

Yazıçı mifopoetik anlamda Cassandra mifinə yeni anlam gətirərək onu modern formada qələmə almışdır. Mifik anlam məzmunun alt qatında daha çox mətləblərə yol açır. Metaforik anlamdan baxdıqda Cassandra gələcəkdən xəbər versə də, lənətləndiyi üçün qaranlığa məhkumdur və heç kim ona inanmır. Kosmos Rahibi Filofeyin də dediklərinə insanlar inanmırlar və onu lənətləyirlər. Gələcəyi görüb, amma ona inanmayan mifik obrazla müasir elm adamı ortaq taleyi yaşayır.

Günel Anarqızı Çingiz Aytmatovdan müsahibə alarkən ona belə bir sual verir: ““Kassandra damğası” romanının əsas qayəsi: insanlar gələcəkdə onları gözləyəcək fəlakətləri dünyaya gəlməmişdən bilib doğrulmaqdan könüllü olaraq imtina edirlər. Bəs bu romanın ideyası nədən yarandı?”¹ Yazıçının cavabı belə olur: “Yenidənqurma dövrünün sonunda mən diplomatik işlərlə əlaqədar Avropaya getdim. Burada yavaş-yavaş vətənimdə və qürbətdə olan gündəlik həyatı müqayisə etməyə başladım, müəyyən paralellər çıxdım. Dünyada baş verən hadisələri analiz etməyə çalışdım. Məni bir məsələ narahat etməyə başladı: Nə üçün okeanların nəhəng sakinləri – balinalar intihar edib özlərini quruya atırlar? Mən bunu özünəməxsus tərzdə açıqladım. Bu nəhənglərə, milyon illər boyu yaşadıkları mühitdə yaşamağa nə mane olur? Bəlkə özlərini quruya atmaqla onlar bizə nəse demək, bəyan etmək, etirazlarını bildirmək istəyirlər? Romanın qayəsi də bundan yarandı...”²

Bu fikirləri oxuduqca onların doğruluğuna oxucuda şübhə qalmır. Elmi cəhətdən sübut olunub ki, balina və delfinlərin düşünmə qabiliyyətləri insanın düşünmə qabiliyyətinə çox yaxındır. Lakin onlar danışa bilmədikləri üçün insanları öz intiharları ilə xəbərdar edirlər. Amma buna inananların sayı azdır.

Həyata nikbin baxan, insanlığı faciələrdən qurtarmağa çalışan Çingiz Aytmatov Boranlı Yedigey, Qazanqap (“Gün var əsrə bərabər”), Avdi (“Qiyamət”), Arsen (“Əbədi gəlin”), Robert Bork və Antoni Yunger (“Kassandra damğası”) kimi obrazlarla hələ insanlığın tamamilə məhv

¹ Anarqızı G. Dağlar yığılanda. Çingiz Aytmatov: Mən Manas oğluyam (Çingiz Aytmatov haqqında sənədlər, məqalələr, xatirələr, müsahibələr, fotosəkillər). Bakı: Nurlan, 2009, s.77

² Yenə orada, s. 77

olmadığını, yaxşılıqdan ümidin kəsilmədiyini təsvir etməklə oxucusunu bu obrazların davamçısı olmağa səsləyir.

Tədqiqatın “**Nəticə**” hissəsində əldə olunmuş elmi qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

Aparılan tədqiqatlardan aydın oldu ki, yazıçının dörd romanı (“Gün var əsrə bərabər”, “Qiyamət”, “Kassandra damğası” və “Əbədi gəlin”) müxtəlif problemlərə həsr olunsada, onları birləşdirən ortaq cəhətlər var. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- milli – mənəvi dəyərlərə sahib çıxmaq;
- xalqın keçmişini öyrənib bu gün yaşatmaq və sabahkı nəsillərə çatdırmaq;
- təbiəti qorumaq, Allahın yaratdığı digər canlılara qənim kəsilməmək;
- etdiyi hərəkətin sonunu düşünməklə dünyanı cəhənnəmə çevirməmək;
- Allahın göndərdiyi xəbərdarlıqlara laqeyd yanaşmayıb bunlardan nəticə çıxarmaq;
- zorakılığa, qan tökməyə, ədalətsizliyə son qoymaq və s.

Çingiz Aytmatovun yalnız roman yaradıcılığı barədə deyil, onun digər janrlarda yazdığı əsərlər haqqında gələcəkdə geniş elmi nəzəriyyə və təhlillər aparılacaqdır. Yazıçının zəngin ədəbi-bədii irsi bu cür tədqiqatlara geniş imkanlar yaradır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı məqalə və tezislərdə əks olunmuşdur.

1. Ç.Aytmatovun “Qiyamət” romanındakı canavar taleyi insan taleyi qədər ibrətamizdir. Elmi xəbərlər. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Sumqayıt Dövlət Universiteti. Sumqayıt: 2013, № 3, səh. 66-69
2. Ç.Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” romanında milli kökə bağlılıq. “El sözü” jurnalı, №1-2, Bakı: 2004, səh. 43-47
3. Ç.Aytmatovun “Cəllad kötüyü” (“Qiyamət”) romanında oxşar talelər. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Filologiya məsələlərinə dair toplusu. Bakı: 2005, №1-2, səh. 13-17

4. Ç.Aytmatovun “Əsrə bərabər gün” romanında Boranlı Yedigey obrazı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Folklor İnstitutu. Elmi axtarışlar. Bakı: 2005, s. 127-132
5. Ç.Aytmatovun “Əsrdən uzun gün” romanında Abutalıb obrazı. Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olm asının 85 illiyinə həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransının materialları. Sumqayıt: 2008, səh.6-7
6. Ç.Aytmatovun romanlarında türk mifologiyası və Sovet gerçəkliyi. Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal). Bakı: 2008, səh. 99-103
7. Ç.Aytmatovun “Əsrdən uzun gün” romanında milli-mənəvi dəyərlər. Elmi xəbərlər (sosial və humanitar elmlər bölməsi) Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Sumqayıt Dövlət Universiteti. Sumqayıt: 2010, №3, səh. 45-48
8. Ç.Aytmatovun “Cəllad kötüyü” romanında Avdı obrazı. Filologiya məsələləri. Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı: 2010, №8, səh.408-412
9. Çingiz Aytmatovun “Cəllad kötüyü” romanında həqiqət axtarışları. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XV Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı: 2011, səh. 62-63
10. Ç.Aytmatovun “Qiyamət” romanında həqiqət axtarışları. Filologiyanın aktual problemləri: axtarışlar və perspektivlər. Respublika elmi konfransının materialları. Sumqayıt: 2012, s.144-146
11. Çingiz Aytmatovun “Kassandra damğası” romanında manqurtlaşma və ona qarşı çıxan Filofey. Elmi xəbərlər (sosial və humanitar elmlər bölməsi). Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Sumqayıt Dövlət Universiteti. Sumqayıt: 2014, №3, səh. 45-48
12. Çingiz Aytmatovun “Qiyamət” romanında Şərq-Qərb mənəvi-əxlaqi dəyərləri. Avrasiya Jurnalı, 2015, № 3, səh. 58-61
13. Çingiz Aytmatov və türk folkloru. Azərbaycan Foklor nümunələrində milli-mənəvi dəyərlərin təcəssümü // Respublika Elmi konfransının materialları. Bakı: 2015, səh. 244-251
14. Çingiz Aytmatovun “Qiyamət” romanında mənəvi dəyərlər. Türk xalqları ədəbiyyatı //P.Xəlilovun 90 illiyinə həsr olunmuş Respublika Elmi konfransının materialları. Bakı: 2015, s.130-134
15. Çingiz Aytmatovun “Qiyamət” romanında qurd totemi. Kitabı-Dədə Qorqud” və dünya eposçuluq ənənəsi // “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları. Sumqayıt: 2015, s. 224-225

16. Çingiz Aytmatovun romanlarında mənqurtlaşma faciəsi. “Filologiya məsələləri” jurnalı. Bakı: 2016, №5, s.349-353
17. Ç.Aytmatovun romanlarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının 25 illiyinə həsr olunmuş “Müasir dilçiliyin aktual problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans. Sumqayıt: 2016, s.211
18. Çingiz Aytmatovun “Əbədi gəlin” romanında qloballaşan dünyada insanlığın faciəsi. Elmi xəbərlər (sosial və humanitar elmlər bölməsi). Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Sumqayıt Dövlət Universiteti. Sumqayıt: 2017, cild 13, №1, səh. 38-42
19. Предостережения о будущем в романа Чингиза Айтматова «Тавро Кассандры». Филологические науки. Вопросы теории и практики. Научно-теоретический журнал, № 10 (64) 2016, ст.10-13

Individual and society problems in C.Aytimatov's romans

SUMMARY

Individual and society problems in the novels of C.Aytimatov have been studied in dissertation. The life of Kirghiz, their labor activity, thought style is described in writer's novels. But these descriptions are not in limited frame, it carries global character. His heroes' lives are worth for everyone not depends on their nations. Writer challenges the world to spiritual beauty, moral pureness, and national progress with his traces.

Dissertation work consists of introduction, three chapters, conclusion and the list of literatures.

Introduction deals with the actuality of the theme, using degree, the aim and duties of the investigation, scientific innovation and practical importance.

The first chapter named "Individual fate and society problem in the novels of C.Aytimatovs" deals with the bad influence of Soviet ideology to Kirghiz's daily life, mangurtisation and their results. The legend and myth in the past connecting with contemporary period writer's main aim is to everybody knows their past, not to forget and pass to the next generation.

The second chapter named "Moral liberty problem of individual in the novels of C.Aytimatovs". Formalizing individual and free thought stands on the base of self-cognition, well behavior. Describing appearing contradiction from the dialectic development of life in the novels of writers are introducing to the readers.

The third chapter named "The future matters of individual and humankind in the novels of C.Aytimatovs". Writer's anxieties about future are described in this chapter. Increasing injustices in the society so C.Aytimatov can not approach indifferent to this problem.

He describes both problems and shows the out way of it. Problems classified in the dissertation are reflected in the conclusion.

Проблема личности и общества в романах Чингиза Айтматова

РЕЗЮМЕ

В диссертации к исследованию привлекается проблема личности и общества в романах Чингиза Айтматова. В романах писателя изображается жизнь киргизов, их трудовая деятельность, образ мышления. Однако это изображение выходит за узкие рамки повествования и приобретает глобальное значение. Переживания его героев близки каждому человеку независимо от его национальности. В своих произведениях писатель призывает весь мир к духовной красоте, нравственной чистоте и национальному прогрессу.

Диссертация состоит из 3 глав, заключения и списка использованной литературы. В введении говорится об актуальности проблемы, о степени ее применения, определяются цели и задачи исследования, его научная новизна и практическое значение.

В первой главе под названием «Проблема судьбы личности и общества в романах Чингиза Айтматова» говорится о горьких последствиях влияния советской идеологии на жизнь и быт киргизов, о мангуртизации и ее последствиях для них. Основная цель писателя связывающего мифы и легенды прошлого с современным периодом заключается в том, чтобы каждый человек знал свое прошлое, не забывал его и передавал будущим поколениям.

Вторая глава называется «Проблема нравственной свободы личности в романах Чингиза Айтматова». Здесь говорится о том, что в основе самопознания, воспитания стоит формирование свободы мысли и независимого мышления. Так же описываются и выносятся на суд читателя противоречия, возникающие из диалектического развития жизни в романах автора.

Третья глава называется «Проблема будущего личности и всего человечества в романах Чингиза Айтматова». В этой главе описывается беспокойство писателя по поводу будущего. Чингиз Айтматов не может оставаться безучастным на увеличение числа бесправий и несправедливостей в обществе. Он описывает проблему и указывает пути выхода из нее.

В Заключении нашли свое отражение результаты по проблемам, исследуемым в диссертации.

Tiraj 100. Format 60x84 ¹/₁₆

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının mətbəəsi

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА**

На правах рукописи

АФИГА АЛЫ гызы АЛЫЕВА

**ПРОБЛЕМА ЛИЧНОСТИ И ОБЩЕСТВА В РОМАНАХ
ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА**

5717.01 – Литература тюркских народов

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной
степени доктора философии по филологии**

БАКУ - 2018

